

Anna Piotrowicz

ORCID: 0000-0002-1969-3877

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Małgorzata Witaszek-Samborska

ORCID: 0000-0002-8501-561X

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

***Karawaka* i synonimy, czyli o leksykalnych powrotach**

Streszczenie

Autorki, nawiązując do artykułu *Słowa, które wracają* Bogdana Walczaka z 1998 roku, przedstawiają historię wyrazu *karawaka* w języku polskim. Jest to nazwa krzyża o dwóch belkach poziomych, chroniącego przed różnymi klęskami, szczególnie przed epidemią. Pierwotnie był to pochodzący z IV w. n.e. relikwiarz z kawałkiem Drzewa Krzyża Świętego, przywieziony w XIII w. podczas wyprawy krzyżowej z Jerozolimy do hiszpańskiego miasta Caravaca (od tego pochodzi jego nazwa). Zwyczaj stawiania takich krzyży i noszenia tego typu krzyżyków zanikł w XX w., a powrócił wraz z pandemią koronawirusa SARS-CoV-2. Leksem *karawaka* odnotowany został po raz pierwszy w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, zaś w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego miał już status historyzmu. Wyraz ten i jego synonimy (*krzyż karawaka*, *krzyż choleryczny*, *krzyż epidemiczny* i *krzyż morowy*) powróciły do polszczyzny w 2020 r., a leksykalną nowością w realiach koronawirusa SARS-CoV-2 jest *krzyż pandemiczny*.

Słowa kluczowe: leksykologia, leksykografia, życie wyrazów, badania korpusowe, nazwy krzyża chroniącego przed epidemią

W 1930 roku Stanisław Szober pisał: „Wyrazy także mają swoje dzieje, a na treść tych dziejów składa się nie tylko moment ich wschodu i zachodu na widnokręgu życia językowego, lecz także te najrozmaitsze przemiany, jakim one w biegu czasu ulegają między swoim ukazaniem się a zanikiem”¹. Książka, z której pochodzi cytat, nosi tytuł *Życie wyrazów*. *Życie* to obejmuje – jak zauważyła Kwiryna Handke – siedem faz:

„1. »Narodziny« wyrazu, jako wychodzenie z niebytu na gruncie odmiany polszczyzny [...] Ten moment jest łatwiejszy do zarejestrowania i zauważenia niż moment »zgonu« wyrazu. 2. Okres adaptacyjny, tzn. dostosowywanie się do fonetycznego, fonologicznego i morfologicznego systemu polszczyzny ogólnej. 3. Wchodzenie

¹ S. Szober, *Zamieranie i przemiany wyrazów*, Kraków 1930, s. 20. Seria: „*Życie Wyrazów*”, 2.

w obieg społeczny. Zazwyczaj faza druga i trzecia po części współegzystują. 4. Okres pełnej stabilizacji, a zarazem największej żywotności funkcjonalnej. 5. **Spadek żywotności**, ograniczenie zakresu funkcjonowania. 6. **Okres obumierania**, schodzenie na peryferie języka, tzn. trwanie w pewnych grupach społecznych lub idiolektie pojedynczych osób. 7. »Zgon«, czyli **przechodzenie z zasobu słownictwa aktywnego do zasobu słownictwa pasywnego – do archiwum języka**. Wejście wyrazu w tę fazę egzystencji oznacza jego ostateczne lub czasowe uśpienie (w języku znane są dość liczne przykłady powrotu jednostek słownikowych – leksemów lub znaczeń, zwłaszcza w wypadku nazw przedmiotów). Moment »zgonu« wyrazu jest znacznie trudniejszy do uchwycenia niż moment »narodzin«, ponieważ okres obumierania [sic!] trwa stosunkowo długo i wyraz odchodzi niejednocześnie ze wszystkich sfer funkcjonowania, a także niejednocześnie eliminują go ze swego języka wszyscy użytkownicy²².

Wymienione przez warszawską badaczkę ciekawe zjawisko powrotu wyrazów z „językowego lamusa”²³ do komunikacyjnego obiegu uczynił przedmiotem swojego zainteresowania Bogdan Walczak, który w 1998 roku opublikował artykuł pt. *Słowa, które wracają*⁴. Wyrażenie *powrót wyrazów* uczony rozumiał, jak sam zaznaczył, szeroko. Uwzględnił jednostki leksykalne i kolokacje, które:

- „funkcjonowały już w polszczyźnie (według świadectw leksykograficznych i tekstowych), lecz nie zdołały się w niej na dobre zadomowić, a dziś wracają jako jednostki ekspansywne – jak *brandy, koktajl, lunch//lancz, sleeping//sliping, speech//spicz, whisky* itp.;
- wychodziły już z użycia bądź przechodziły do kategorii historyzmów (nazw dawnych realiów), a obecnie wróciły lub wracają jako nazwy dzisiejszych realiów polskich – jak *województwo, powiat* czy *Rzeczpospolita*;
- funkcjonowały w polszczyźnie od dawna jako historyzmy, a obecnie wracają (choć często w zmienionych znaczeniach, z innym zakresem odnośności realnej) jako nazwy dzisiejszych polskich realiów – jak *sejmik* czy *akcja*;
- po okresie „normalnego” funkcjonowania w polszczyźnie w okresie PRL-u funkcjonowały w niej jako historyzmy bądź ksenizmy (egzotyzymy),

²² K. Handke, „Czasowe cezury” i przebieg życia wyrazu, [w:] tejsze, *Rozważania i analizy językoznawcze. Wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, Warszawa 1997, s. 56. Wyróżnienia w cytacie pochodzą od autorki artykułu.

²³ Określenie użyte przez: A. Piotrowicz, *Życie wyrazów – tempo przeobrażeń leksykalno-semantycznych w polszczyźnie XX wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2005, t. XL, s. 355.

⁴ B. Walczak, *Słowa, które wracają*, [w:] „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 3, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań 1998, s. 107-116.

tzn. były odnoszone tylko do dawnych realiów polskich bądź też do realiów obcych, a obecnie wracają (bądź już wróciły) jako nazwy dzisiejszych polskich realiów – jak *prezydent* ‘głowa państwa’, *senat*, *nuncjusz apostolski*, *makler* itp.;

- po okresie „normalnego” funkcjonowania w polszczyźnie w okresie PRL-u (bez jego lat schyłkowych, osiemdziesiątych) funkcjonowały w niej jako historyzmy bądź jako ksenizmy „ideologiczne”, tzn. w polszczyźnie oficjalnej, poddanej odgórnej ideologicznej kontroli, były odnoszone tylko do dawnych realiów polskich bądź też do realiów obcych ze względów ideologicznych, a nie ze względu na brak stosownych realiów polskich, a obecnie powróciły jako nazwy dzisiejszych realiów polskich – jak *inflacja*, *kryzys (gospodarczy)*, *recesja* czy *strajk*;
- po okresie „normalnego” funkcjonowania w polszczyźnie w okresie PRL-u w oficjalnej odmianie polszczyzny zostały odgórnie spreparowane pod względem znaczeniowym (przez włączenie do ich znaczenia pozytywnie lub negatywnie wartościujących konotacji semantycznych), a obecnie odzyskują (lub usiłują odzyskać, gdyż w panującym wciąż jeszcze zamęcie pojęciowym i terminologicznym nie jest to sprawą łatwą) swoje pierwotne, właściwe znaczenie, jak: *demokracja*, *konserwatyzm*, *liberalizm*, *rewolucja*, *kontrrewolucja*, *socjaldemokracja*, *partia socjalistyczna* itp.”⁵.

Analizując leksykę powracającą do polszczyzny w latach 90. XX wieku, badacz wyodrębnił i szczegółowo omówił dwa główne kręgi tematyczno-semantyczne – słownictwo społeczno-polityczne i słownictwo ekonomiczne. Zauważył jednak także, że

„[p]ozostałe wyrazy powracające dzisiaj do polszczyzny nie stanowią już zwartej grupy tematyczno-semantycznej. Dotyczą życia codziennego, towarzyskiego, zdobywczy i udogodnień cywilizacyjnych itp. Trudno też w każdym wypadku bezspornie stwierdzić, że mamy tu do czynienia z powrotem *stricto sensu* – być może niektóre wyrazy po okresie względnej popularności wegetowały gdzieś na dalekich peryferiach polskiego zasobu wyrazowego (stąd przerwa w ich dokumentacji leksykograficznej), a ostatnio »odżywają« i stają się wyrazami częstymi i ekspansywnymi”⁶.

W niniejszym artykule przyjrzymy się powrotowi do życia ciągu synonimicznego, choć nieczęstego i nieekspansywnego, związanego z życiem religijnym. Ciąg ów tworzą leksemy i wyrażenia z jądrem w postaci rzeczownika *karawaka*.

⁵ Ibidem, s. 109.

⁶ Ibidem, s. 114.

Ich powrót nastąpił – co zaobserwowałyśmy, gromadząc materiał dotyczący wpływu koronawirusa na polszczyznę – w okresie pierwszej fali pandemii SARS-CoV-2. W internecie pojawiły się wówczas teksty takie, jak niżej przytoczone:

„Wierni poprosili proboszcza o ustawienie **karawaki** w związku [z] trwającą od roku pandemią. Uznali bowiem, że potrzeba siły i wsparcia, by nie ustawać w walce z chorobą. Krzyż został ustawiony również w intencji ciężko pracującej służby zdrowia. Wykonało go, na prośbę proboszcza, kilku parafian wraz z kościelnym”⁷.

„Żywotność krzyżyka morowego jako środka przeciwko plagom jest zaskakująca. W maju tego roku mieszkańcy Wierzbicy na Lubelszczyźnie ustawili dużą **karawakę**, która ma ich ustrzec przed koronawirusem”⁸.

Zacznijmy od rysu historycznego. Karawaka to jeden z rodzajów podwójnych krzyży, czyli takich, których główną belkę pionową przecinają dwie poziome. Kilka artykułów i obszerną monografię *Wizerunki podwójnego krzyża w kulturze Polski* poświęcił tej problematyce toruński archeolog Marek Kołyszko⁹. Dzieje karawaki przedstawimy tu głównie na podstawie jego prac. Historia tego krzyża zaczyna się w hiszpańskiej prowincji Murcja, w mieście Caravaca, od którego pochodzi jego nazwa. Był to datowany na IV wiek n.e. relikwiarz, według legendy należący do jerozolimskiego patriarchy Roberta i przywieziony do Hiszpanii podczas jednej z wypraw krzyżowych.

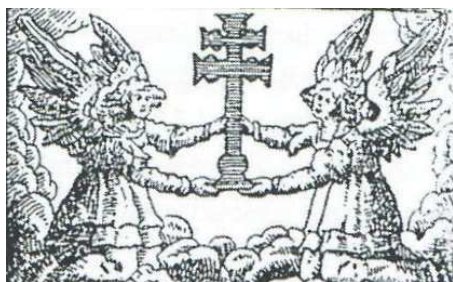
„Według tej legendy w czasach, kiedy Caravaca znajdowała się pod panowaniem arabskim, więziono tam chrześcijan. Wśród więźniów był również kapłan Ginezjusz. Ów, wezwany z więzienia przez zarządzającego prowincją Arbuzieta i zapytany, czy potrafi wykonać jakąś sztukę, odpowiedział, że potrafi sprowadzić z nieba Boga wszechmocnego i z chleba uczynić żywe ciało. Zainteresowany władca zgodził się

⁷ <https://wspolczesna.pl>

⁸ <https://tvn24.pl>

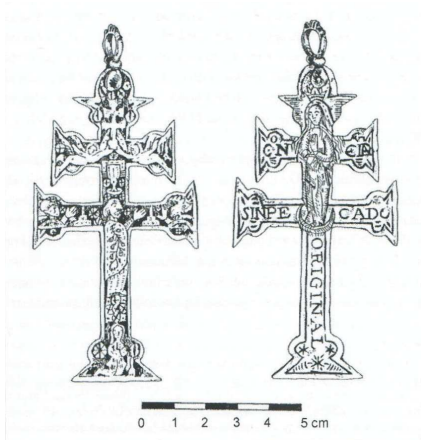
⁹ Zob. M. Kołyszko, *Krzyżyki-karawaki z nowożytnego cmentarza w Lubiniu (woj. Leszno) na tle karawak europejskich*, „Archaeologia Historica Polona” 1997, s. 167-180; tenże, *Krzyżyki karawakowe z Lubinia*, „Zeszyty Lubińskie” 1999, z. 7, s. 89-98; tenże, *Karawaki choleryczne*, „Spotkania z Zabytkami” 2003, nr 5, s. 20; tenże, *Krzyże karawakowe. Pochodzenie formy i symbolika*, „Zeszyty Naukowe Sekcji Kultury Materialnej i Zbiorów Historycznych Włocławskiego Towarzystwa Naukowego” 2005, nr 2, s. 97-109; tenże, *Karawakowe krzyże choleryczne z Włocławka*, „Zeszyty Naukowe Sekcji Kultury Materialnej i Zbiorów Historycznych Włocławskiego Towarzystwa Naukowego” 2005, nr 2, s. 111-125; tenże, *Dewocjonalia z końca XVI-XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013; tenże, *Wizerunki podwójnego krzyża w kulturze Polski*, Toruń, 2015.

na odprawienie nabożeństwa i kiedy kapłan rozpoczął odprawiać mszę, zauważył, że zapomniał wymienić krzyż w wykazie potrzebnych sprzętów liturgicznych. Wówczas z nieba przybyli dwaj aniołowie, przynosząc piękny krzyż wykonany z »prawdziwego Drzewa Krzyża Świętego«. Postawili go na ołtarzu”¹⁰.

II. 1. Winiетка z dzieła Melchiora Treunino *Historia de Sanctissima Cruce Caravacensi* [...], Augsburg 1616 (źródło: Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 125)

W relikwiarzu umieszczony był fragment Drzewa Krzyża Świętego – drugi co do wielkości po znajdującym się w Rzymie. W Caravace relikwiarz ten pojawił się około 1229 roku. Wierzono, że chroni on przed nieszczęściami, zwłaszcza zaś przed skutkami klęsk (gradu kamieni, burz, powodzi itp.) i epidemii. Zaczęły powstawać jego metalowe kopie w formie krzyżyków zwieńczonych stylizowanym kwiatem kłokolu i z kielichowatym zakończeniem obu poziomych belek, z których umieszczona niżej była dłuższa od górnej.

II. 2. Karawaka z uwiecznionymi mszą Ginezjusza i przedstawieniem Immaculaty (źródło: Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 125)

¹⁰ M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 124; Z. Walczy, *Karawaka...*, s. 239.

Największą moc przypisywano im wówczas, gdy dotknięto nimi relikwiarza. Popularność ich zwiększyła się od XVI wieku, gdy podczas soboru trydenckiego w roku 1547¹¹ wybuchła zaraza, a skuteczność obrony przed jej skutkami przypisano karawakom. Magizacja, której stopniowo ulegały (zaczęto je traktować jak amulety), stała się przyczyną wydania przez papieża Innocentego XI w 1678 roku zakazu ich wykonywania i rozpowszechniania. Przekazy historyczne świadczą jednak o częstym łamaniu owego zakazu¹². Historia oryginalnego średniowiecznego relikwiarza zakończyła się w XX wieku, o czym tak pisze Kołyszko:

„Oryginalny relikwiarz z Caravaki został zniszczony podczas wojny domowej w Hiszpanii. W lutym 1934 roku zmuszono miejscowego księdza do wydania relikwiarza. Został on wydany grupie rebeliantów, którą dowodził miejscowy burmistrz. Oryginał, który od XIII wieku znajdował się w Hiszpanii, przepadł, a jego dalsze losy są nieznane [...]”¹³.

Naśladownictwa relikwiarza z Caravaki wykonywane były z różnych materiałów: początkowo jako niewielkich rozmiarów odlewy z metalu oraz – w formie obrazków – odbitki drzewo- i miedziorytnicze, później również z kamienia i drewna oraz w postaci haftów. Wygląd krzyży karawakowych zmieniał się wielokrotnie. W Polsce znanych jest sześć typów różniących się zakończeniem belek poziomych i pionowej oraz wiele odmian literniczo-ikonograficznych. Ze względu na owe zakończenia najpopularniejsze były krzyże z belkami nawiązującymi do oryginału relikwiarza z Caravaki – z elipsami i wpuszczonymi w ich środek trójkątami równoramiennymi, a więc w kształcie kielichów. Bardzo liczne były też karawaki z ramionami zakończonymi prosto. Zdarzały się ponadto krzyże o równej długości obu belek poziomych i – bardzo rzadko – z trzema belkami poziomymi.

II. 3. Karawaka z poziomymi belkami zakończonymi kielichowato
(źródło: Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 130)

¹¹ Rok 1547 podaje Kołyszko; zob. M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 126; według Zofii Walczy zaś zaraza wybuchła w 1545 r.; zob. Z. Walczy, *Karawaka...*, s. 238.

¹² Zob. *Ibidem*, s. 123-127.

¹³ *Ibidem*, s. 127.

II. 4. Karawaka z poziomymi belkami zakończonymi prosto we Włocławku (źródło: Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 165)

II. 5. Karawaka o równej długości poziomych belek w Wierzbicy k. Radomia (źródło: <https://parafiawierzbica.pl/yz-pandemiczny-karawaka>) [dostęp: 3.11.2022].

II. 6. Karawaka o trzech poziomych belkach w Kocudzy Trzeciej w pow. janowskim (źródło: <http://kapliczki.org.pl/kapliczki/Karawaka>) [dostęp: 3.11.2022]

Wśród znaków literniczo-ikonograficznych umieszczanych na awersach i rewersach karawak znajdować mogły się pierwotnie przedstawienia legendarnej mszy Ginezjusza (o czym wspomnieliśmy wyżej), Maryi Niepokalanej

(Immaculaty) oraz trzy sześcioramienne gwiazdki symbolizujące dziewictwo Maryi. Na późniejszych zaś występowało przede wszystkim siedem krzyżyków i osiemnaście liter (tzw. modlitwa św. Zachariasza), ale też skróty z medalu św. Benedykta (w pięciu wersjach)¹⁴, podobizna św. Benedykta, napisy odwołujące się do innych świętych, wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa, litery IHS itp. Wspomniane litery i krzyżyki to początki apotropaicznych modlitw i inwokacji pochodzące z psalmów lub z ułożonej na ich wzór modlitwy patriarchy jerozolimskiego Zachariasza w VII wieku n.e. Na karawace podobno nakazał je umieścić w 1547 rok biskup antiocheński Leonard podczas wspomnianej już zarazy w okresie soboru trydenckiego. Symbole te to: +Z+CDIA+BIZ+SAB+Z+HGF+BFRS, przy czym zaznaczyć należy, że ich kolejność i rozmieszczenie na płaszczyźnie krzyża bywały różne¹⁵.

W II połowie XVI oraz w XVII wieku karawaki rozpowszechniły się w wielu krajach Europy Zachodniej i Środkowej (w całej Hiszpanii, Portugalii, hiszpańskich Niderlandach, we Włoszech, w Austrii, Niemczech, Czechach), a za sprawą zakonu jezuitów nawet w Paragwaju, Indiach czy Japonii. W Polsce brak dowodów na ich obecność w wieku XVI, natomiast z wieków XVII i XVIII istnieją już liczne takie poświadczenia, także na paramentach liturgicznych. W monografii Marka Kołyszki czytamy, że pod koniec XVIII wieku karawaki popadły w zapomnienie,

¹⁴ Są to: C S P B – *Crux Sancti Patris Benedicti* (Krzyż Świętego Ojca Benedykta), C S S M L – *Crux Sancta Sit Mihi Lux* (Krzyż Święty niech mi będzie światłem), N D S M D – *Non Draco Sit Mihi Dux* (Niech mi szatan nie przewodzi), V R S N S M V – *Vade Retro Satana Non Suade Mihi Vana* oraz S M Q L I V B – *Sunt Mala Que Libas Ipse Venena Bibas* (Idź precz, szatanie, nie nakłaniaj mnie do złego, złe rzeczy czynisz, sam pij swoją truciznę); podają za: M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 136; Z. Walczy, *Karawaka...*, s. 244.

¹⁵ Zob.: M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 126-127; Z. Walczy, *Karawaka...*, s. 238. Znak + oznacza Krzyż (np. *Krzyż Chrystusa mocen jest uchylić złe powietrze z miejsca tego i od ciała mojego*) lub Krzyżu (np. *Krzyżu Chrystusów broń nas i uchyl z miejsca tego złe powietrze i służę Twego uwolnij od moru, boś łaskawy jest i miłosierny*), litery zaś to przykładowo: A – *Ach* (*Ach przepość przepości wzywa, głosem Twoim Boże wypędziłeś czarty, zachowaj mnie od tego powietrza*) lub *Aniżeli* (*Aniżeli Niebo było i ziemia, Bóg był i mocen jest uwolnić mnie od złego powietrza*), B – *Błoga* (*Błoga rzecz jest oczekiwać Boskiej pomocy w milczeniu, aby zniweczyła to złe powietrze*) lub *Błogosławiony* (*Błogosławiony, kto ma nadzieję [w] Panu, i nie ogląda się na próżność i niedorzeczności zawodne; – kto nie spojrzal na próżności na nikczemności fałszywe, w dniu złym uwolni go Pan, Panie! Tobie zaufalem, uwolnij mnie od tego złego powietrza*), D – *Daj* (*Daj Boże! Boże mój, uchylene złego powietrza ode mnie i od miejsca tego*), R – *Racz* (*Racz wejrzeć na mnie Panie! Boże mój Wszchemogący z Świętej Stolicy Majestatu Twego, zmiłuj się nade mną dla miłosierdzia Twojego od morowego powietrza ocal mnie!*), S – *Sam* (*Sam jestem twojem zbawieniem, mówi Pan, wołaj do mnie a ja cię wysłucham i uwolnię od złego powietrza; jesteś uzdrowieniem mojem, uzdrów mnie! A będę uzdrowiony, zachowaj mnie! a będę zachowany*) lub *Sklonię* (*Sklonię serce moje do czynienia sprawiedliwości Twoich, obym się nie zawstydzil, że wzywałem Ciebie Panie!*) (za: M. Piszczatowska, *Knyszyńskie krzyże typu karawaka*, „*Studia Podlaskie*” 2011, t. XIX, s. 176-177).

a ich renesans nastąpił w XIX wieku podczas epidemii cholery¹⁶, kiedy to zaczęto stawiać dużych rozmiarów takie podwójne krzyże na obrzeżach miast i wsi, żeby ochronić mieszkańców przed zarazą. W dwudziestolecu międzywojennym mylono je z krzyżami prawosławnymi i często likwidowano¹⁷. Druga połowa XX wieku zepchnęła dewocjonalia, w tym karawaki, na margines życia społecznego, a ich renesans w Polsce nastąpił w 2020 roku wraz z pandemią koronawirusa.

Przechodząc do kwestii lingwistycznych, wymieńmy wyrazy i wyrażenia tworzące ciąg synonimiczny z centrum w postaci leksemu *karawaka*. Są to: *karawaczka*, *karawatka*, *karawik*, *karawika*, *karawinka/karafinka*, *krzyż karawaka*, *krzyż karawakowy*, *krzyżyk karawakowy*, *krzyż choleryczny*, *krzyż epidemiczny*, *krzyż morowy*, *krzyż (św.) Zachariasza*. Dodajmy, że na oznaczenie desygnatu, o którego nazwach piszemy, używa się też określenia *krzyż lotaryński*. Jest to nazwa zaadaptowanego przez chrześcijan podwójnego krzyża bizantyjskiego o poziomych belkach zakończonych prosto.

[Ten]: „[c]zteroramienny krzyż stał się symbolem Lotaryngii, dzięki księciu René Andegaweńskiemu, który umieszczał go jako swój herb na pieczęciach i monetach. Znak ten rozpowszechnił się w 1477 r., kiedy książę Lotaryngii René II ozdobił nim swe proporce w bitwie pod Nancy. Po zwycięskiej bitwie książę nazwał go krzyżem lotaryńskim z wdzięczności za to, że pomógł mu pokonać wrogów”¹⁸.

W odniesieniu do spotykanej w Polsce karawaki o prosto zakończonych belkach poziomych jest to wyrażenie hiperonimiczne nienależące zatem do wskazanego ciągu synonimicznego.

Kolejne określenie, tym razem błędne, używane w odniesieniu do interesującego nas desygnatu to *krzyż św. Benedykta*. Pomyłka bierze się stąd, że na karawace – jak już pisałyśmy – umieszczano skróty z medalu/medalika św. Benedykta (zob. uwagi w przypisie 12) i/lub podobiznę tego świętego, a wspomniany medal/medalik nazywano również krzyżem.

Przyjrzyjmy się teraz poświadczeniom leksykograficznym nazw z wymienionego ciągu leksykograficznego. Mają je jedynie rzeczowniki *karawaka* i *karawika* oraz pochodzące od nich przymiotniki. *Karawakę* po raz pierwszy odnotował Samuel Bogumił Linde w swoim słowniku, ilustrując ją XVII-wiecznymi cytatami z tekstów Wacława Potockiego i Jakuba Haura: „karawaka, -i, ż., n. p. W sercu bóg krzyża patrzy; nasze karawaki jedne piętna, jedne są u chrześcijan znaki. *Pot. Zac.* 141.

¹⁶ Zob. Ibidem, s. 140-151. Zob. też: Z. Walczy, *Karawaka. Z dziejów kultury religijnej w Polsce*, „Nasza Przeszłość” 1987, 68, s. 238.

¹⁷ Zob. M. Kołyszko, *Karawakowe krzyże...*, s. 116.

¹⁸ https://pl.wikipedia.org/wiki/Krzyż%C5%BC_lotary%C5%84ski [dostęp: 21.10.2022].

Nie pomogły paski, paciorki, karawaki, książki i obrazki. *Pot. Jow.* 123. Karawaka na to potrzebna, aby się na niej modlili. *Haur. Ek.* 167° (SL). Kolejną rejestrację odnajdujemy w *Słowniku warszawskim* – w nim obecne są artykuły hasłowe:

Karawaka, i, lm. i., Karawika 1. *krzyż o dwu poprzecznicach, mający na sobie 7 krzyżyków i 18 liter:* W sercu Bóg krzyża patrzy; nasze karawaki jedne piątna, jedne są u chrześcijan znaki. *Pot.* Nie pomogły paski, paciorki, karawaki, książki i obrazki. *Pot.* Król karawaką ten tuman zażegnał. *Pol.* Królowna słała (= przysłała) karawakę z Kompostelli. *Pol.* K. ma posiadać moc cudowną bronienia od zarazy. **2.** *książka do nabożeństwa, szczeg. zawierająca modlitwy, przywiązane do karawaki:* Miewały też niegdyś tytuł karawak książki do nabożeństwa. *Jam.* K. na to potrzebna, aby ś. na niej modlili. *Haur* <Od nazwy miasta Hp. Caravaca, słynącego krzyżem cudownym>

Karawakowy przym. od **Karawaka**.

Karawika, i, lm i, p. Karawaka: Krzyżyki rysowane na karawice znaczą, że im odpowiadające modlitwy od wyrazu „krzyż” ś. zaczynają, a litery są początkowemi innych liter, do tekstu łacińskiego zastosowane. *Jam.* Ciekawych znaczenia tych zagadkowych liter, t. j. modlitek krzyżykom i literom odpowiadających, odsyłamy do popolitych broszurek, karawikami zwanych, lubo małej autentyczności i powagi. *Jam.*

Karawikowy przym. od **Karawika:** U nas karawikowej formy krzyże, z napisem krzyżyków i liter, stawiają podczas cholery. *Jam.* (SW).

Jak widać, na początku XX wieku wyrazów *karawaka* i *karawika* używano nie tylko w znaczeniu krzyża z podwójną poziomą belką, ale też modlitewnika zawierającego teksty z nim związane. Jak wynika z ekscerptów pozyskanych przy użyciu internetowej wyszukiwarki FBL Riseracz, zwanej też „Odkrywką” (przykładowo: „Wyraz «**Karawaka**», o który Pan pyta [albo **karawika**], oznacza krzyż o dwu przezwiskach mający na sobie 7 krzyżyków i 18 liter początkowych modlitw łacińskich. Także książeczkę do nabożeństwa, objaśniającą znaczenie tego krzyża” („*Ziarno. Pismo tygodniowe ilustrowane*” 1909, nr 7, s. 20)¹⁹), drugie znaczenie było

¹⁹ http://odkrywka.pl/quick-search-results?p=9&_hasdata=&fl=karawaka. Wyszukiwarkę FBL Riseracz (Odkrywkę), pozwalającą przeszukiwać zdigitalizowane teksty dawne (systematycznie od końca XVIII wieku) i współczesne, stworzyli lingwiści komputerowi UAM. O wyszukiwarce tej zob.: F. Graliński, D. Dzienisiewicz, P. Wierzchoń, *U bram lingwistycznej szczęśliwości, czyli kulisy projektu Odkrywka. Cyfrowe zasoby kultury jako źródło mas danych językowych*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica*” 2017, vol. 1, s. 51-62; D. Dzienisiewicz, F. Graliński, K. Świetlik, *System Odkrywka jako innowacyjne narzędzie informatyczne do badania polskiej leksyki potocznej. Przykłady zastosowania*, [w:] *Kultura komunikacji potocznej w językach słowiańskich*, red. A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, K. Skibski, Poznań 2018, s. 35-49. Seria: „Kultura Komunikacji Językowej”, 5; F. Graliński, P. Wierzchoń, *Odkrywka, czyli leksykografia diachroniczna live*,

rzadkie i obecne tylko w początkach XX wieku, o czym świadczy niewielka liczba cytatów je potwierdzających w stosunku do dokumentacji znaczenia pierwszego²⁰.

Jeszcze jedynie dwa słowniki ogólne – SJPDor i PSWP – odnotowują jako historyzm leksem *karawaka* w znaczeniu krzyża, brak w nich już zarówno znaczenia modlitewnika, jak i form *karawika*, *karawakowy* oraz *karawikowy*. Historyczny charakter karawaki w II połowie XX wieku potwierdza też Władysław Kopaliński w *Słowniku mitów i tradycji kultury*²¹. Spośród słowników etymologicznych tylko SEB uwzględnia *karawakę* jako wyraz pochodzący od „hiszpańskiego miejsca odpustowego” oraz *karawikę* – wyłącznie w znaczeniu broszurki z modlitwami.

Na podstawie danych pochodzących ze wskazanych źródeł leksykograficznych, internetowych wyszukiwarek i korpusów tekstów (Google, NKJP, MoncoPL oraz Odkrywka) uznać należy, że nazwy krzyża chroniącego przed zarazą co najmniej od połowy XX wieku były już w archiwum językowym. W tekstach pojawiały się jedynie w odniesieniu do zabytków czy w ogóle realiów historycznych, a więc w publikacjach naukowych, popularnonaukowych, informatorach muzealnych itp., np.:

KARAWAKA

Powszechnym zwyczajem było wystawianie specjalnych krzyży z podwójną poprzeczką. Były to tzw. **karawaki**. Na nich umieszczano modlitwy kierowane do św. Benedykta. Stawiano je u wylotu głównych ulic wsi i miast. Przodem zwrócone były w stronę drogi, stanowiły jakby zaporę przed nadchodzącą zarazą. **Karawaki** były przeważnie drewniane, więc stosunkowo szybko ulegały zniszczeniu. Obecnie już się ich nie spotyka. Wydaje się, że ich kontynuacją są stojące do dziś i stawiane nadal przydrożne krzyże („Gazeta Radomszczańska” z 2.11.2009 – NKJP)²².

KARAWACZKA

W czasie epidemii nie wolno było wychodzić mieszkańcom wsi poza taki krzyż, a jego ochronną moc zawierała druga – dziś już zapomniana – część popularnego powiedzenia: Krzyżyk na drogę, a na popas **karawaczka** (<https://to.com.pl> – 17.01.2021 – MoncoPL).

[w:] *Między teorią a praktyką. Metody współczesnej leksykografii*, red. M. Bańko, H. Karaś, Warszawa 2018, s. 59-69.; F. Graliński, *Against the arrow of time : theory and practice of mining massive corpora of polish historical texts for linguistic and historical research*, Poznań 2019; J. Liberek, *Norma językowa jako fakt społeczny fundowany na uzusie. Uwagi w kontekście. Słownika właściwych użyć języka*, „Język Polski” 2021, z. 2, s. 38-39.

²⁰ Przykładem takiego modlitewnika jest: W. Tarczyński, *Karawika czyli Krzyż o dwóch ramionach: nabożeństwo w czasie cholery i innych chorób epidemicznych*, wyd. 4, Łowicz 1915.

²¹ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. 4, Warszawa 1991.

²² Cytaty przytaczane są w oryginalnym kształcie językowym; wszystkie pogrubienia pochodzą od autorek artykułu.

KARAWATKA²³

Krzyże, tzw. **karawatki**, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie (https://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/spis_cz1.pdf – Google).

KARAWIK

Modlitwa z XIX wieku W spokrewnionych rodzinach Turbańskich i Bzodków z pokolenia na pokolenie przechowuje się z wielkim pietyzmem niezwykle rzadki druczek ulotny w postaci 12-stronicowej składki formatu 9 x 13 cm, zawierającej modlitwy związane z morowym powietrzem. Na stronie okładkowej widnieje dwuramienny krzyż tego samego kształtu co ten środkowy spośród krzyży drewnianych. Od nazwy miasta Caravaca w hiszpańskiej Murcji, skąd pochodzi, zwie się karawaka, karawiką, **karawik**, krzyż choleryczny („Rzecz Krotoszyńska” 2014, nr 8, s. 13).

KARAWIKA

Na cmentarzu do dziś znajduje się zachowany w dobrym stanie dwuramienny krzyż wystawiony jako wotum za uwolnienie miasta od zarazy w 1892 roku. Wykonany jest on z żeliwa i umieszczono na nim następującą inskrypcję: Krzyż dwuramienny **Karawika** własne nazwisko wziął do miasta stołecznego w Hiszpanii Karawia, zwanego tak bowiem, pierwszy raz wystawiony uwolnił od powietrza to miasto („Białostoczczyzna” 1999, nr 53, s. 43 – Odkrywka).

KARAWINKA/KARAFINKA

Karawinka Pleszew [...] Przy ulicy Kaliskiej stoi duży drewniany krzyż z podwójnymi ramionami, potocznie zwany w Pleszewie „karawiką” lub „karafinką” (od hiszpańskiej miejscowości Caravaca) (https://www.geocaching.com/geocache/GC5A991_karawika-pleszew – 8.05.2014 – Google).

KRZYŻ KARAWAKA

Logo Amber Gold nie znika w ostatnich tygodniach z telewizyjnych ekranów. Jednak nikt do tej pory nie zwrócił uwagi, że umieszczony na nim dziwny znak to **krzyż Karawaka**. [...] Nie ma już wątpliwości, że firma Amber Gold faktycznie cieszyła się cudowną ochroną, gwarantującą jej właścicielom bezkarność (<https://www.salon24.pl> – 27.08.2012 – Google).

²³ Tę niezwykle rzadką nazwę uwzględniono jednak w tytule artykułu hasłowego *Karawaka, karawika, karawatka*, [w:] J. Kopeć, *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 2000, kol. 779-780.

KRZYŻ KARAWAKOWY

Na złotej (zółtej) tarczy gotyckiej typu hiszpańskiego znajduje się niebieski krzyż o dwóch poprzecznicach. Zakończenia ramion i belki pionowej zamknięte są owalno-trapezooidalnym motywem. Proporcje tarczy 10/12 dostosowane są do wertykalnie zakomponowanego godła. Identyczne proporcje stosowane są w heraldyce municypalnej Pomorza¹⁰. W polu złotym tarczy znajduje się **krzyż karawakowy** niebieski (*Kartki z historii gminy Rzecznów. Tradycje i współczesność*, Rzecznów 2013, s. 15 – Odkrywka).

KRZYŻYK KARAWAKOWY

Krzyż o podwójnej liczbie ramion poziomych, których zakończenia mają specyficzny kształt, określane jako kielichowaty, dzwonowaty lub przypominający stylizowany kwiat kłokolu, został zakwalifikowany przez M. Kołyszkę jako Typ III, tzw. **krzyżyk karawakowy** („Rocznik Chełmski” 2014, t. 18, s. 329 – Odkrywka).

KRZYŻ CHOLERYCZNY

O **krzyżu cholerycznym** z Radzikowa napisała Patrycja Chołuj, uczennica Gimnazjum im. Władysława Jagiełły w Czerwińsku nad Wisłą. „Krzyż został postawiony w 1867 roku na pamiątkę przejścia zarazy cholery przez wieś. Mieszkańcy, stawiając ten krzyż, chcieli, aby nie zapomniano o dotkliwej historii, jaka miała miejsce w ich małej ojczyźnie” (<https://kultura.wiara.pl> – 15.04.2015 – Google).

KRZYŻ EPIDEMICZNY

Krzyż epidemiczny w Nadwiślu [t] Krzyż znajduje się przy skrzyżowaniu ulic Strzygłowskiej i Wał Miedzeszyński. Stoi tutaj od 1904 roku, a posadowiony został jako wotum dziękczynne po epidemii. Na krzyżu znajduje się napis „JEZU UFAM TOBIE” (<http://www.ciekawywawer.pl> – 18.01.2016 – Google).

KRZYŻ MOROWY

Teren wokół kościółka został otoczony wysokim murem wzniesionym z kamieni polnych a jedyne wejście tam prowadzi przez basztę bramną, przy której umieszczono **krzyż morowy** nazywany czasem cholerycznym. Ten niewielki obiekt wyznaczał dawniej granicę przebiegu obszaru objętego zarazą. Dzisiaj to tylko ciekawostka (*Nowe życie kościółka w Bukowcu* – 2016 – Odkrywka).

KRZYŻ (ŚW.) ZACHARIASZA

Tadeusz Grajpel informuje, że wykonał m.in. replikę Karawaki z XVIII wieku, **krzyż Zachariasza** ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Wokół krzyża znajdują się duże litery przypominające szyfr. Jak tłumaczy badacz, to pierwsze litery modlitw łacińskich, których odmawianie miało wspomóc duchowo w czasie zarazy. [...] Badacz odtworzył również dwa mniejsze **krzyże Zachariasza**, wielkości dzisiejszego A5, które niegdyś umieszczano np. nad łóżkiem lub noszono ze sobą (<https://radiokielce.pl>).

Wraz z pandemią koronawirusa SARS-CoV-2 i lękiem przed rozprzestrzenianiem się nieznanej, a śmiertelnie groźnej choroby COVID-19, do kościołów powróciły praktyki religijne odprawiane w intencji ustania zarazy. Na obrzeżach niektórych wsi i miasteczek zaczęto stawiać nowe krzyże morowe, rozpowszechniła się też produkcja dewocjonałów chroniących przed skutkami pandemii. Szybko znalazło to odzwierciedlenie w polszczyźnie. Z archiwum językowego powróciły leksem *karawaka* i niektóre jego synonimy. Dokumentujący to materiał prezentujemy w postaci cytatów zaczerpniętych z korpusu MoncoPL. Po poszczególnych określeniach jednowyrazowych i wyrażeniach podajemy w nawiasie: po skrócie M liczbę wystąpień danej jednostki w tym korpusie, po skrócie MT (Monco Trendy) zaś dane z osi czasu – moment najwyższej frekwencji tekstowej²⁴. Ekscerpty ilustrujemy wykresami wzrostu częstości użycia wyrazu/wyrażenia od roku 2020 pobranymi za pomocą narzędzi dostępnych w wyszukiwarce Odkrywka.

KARAWAKA (M 202, MT XI 2021) w zn. ‘krzyż wbijany w ziemię’ i ‘krzyżyk’²⁵

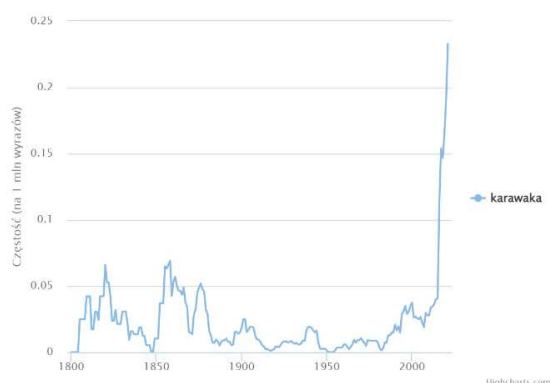
W ostatnich miesiącach, w wielu miejscach w Polsce, wzniesiono **karawaki** – charakterystyczne krzyże o dwu lub trzech poprzecznych belkach. Jeszcze niedawno skazane na zapomnienie, powoli znikają z polskiego krajobrazu. Starsze pokolenie kojarzy karawakę, jako krzyż choleryczny, morowy, wznoszony dla ochrony przed epidemiami, kataklizmami, nieszczęściami; stawiany na skraju wsi, rogatkach miast, na rozstajach dróg, na wzgórzach, nad mogiłami epidemicznymi (<https://www.olimp.lublin.pl>).

²⁴ Zaznaczyć trzeba, że dane te obejmują użycia jednostek leksykalnych w odniesieniu i do realiów najnowszych, i dawnych.

²⁵ Okazjonalnie jako tytuł projektu artystycznego: „**Karawaka**” to projekt malarski realizowany przez Roberta Sokołowskiego, inspirowany sztuką ludową oraz artefaktami sakralnymi polskiej wsi. Przedmiotem malarskich przedstawień są znaczone przemijaniem materii świata, za którymi stoją doświadczane przez ludzi epifanie. [...] Projekt to także próba postawienia pytania, czy we współczesnej sztuce jest jeszcze miejsce na sztukę religijną, w sytuacji, gdy powszechnie stosowanym narzędziem wartościowania motywów religijnych jest – ironia?” (<https://4lomza.pl>).

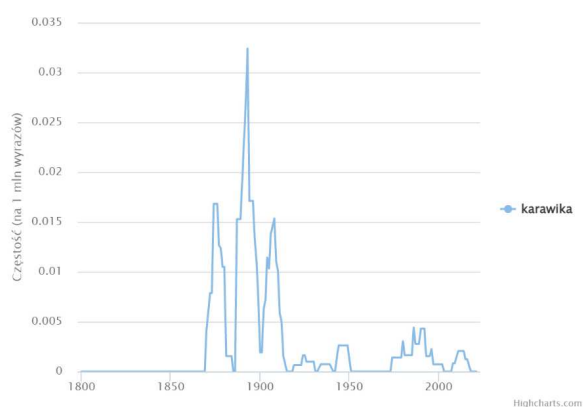

Karawaka nie jest amuletem i nie należy przypisywać jej magicznych mocy. Noszenie **Karawaki**, zresztą jak każdego innego krzyża czy medalika jest swoistym wyznaniem wiary i oznaką zaufania i ucieczki do Pana Boga w czasach, w których doświadczają nas epidemie czy klęski żywiołowe (<https://liturgiczny.pl>).

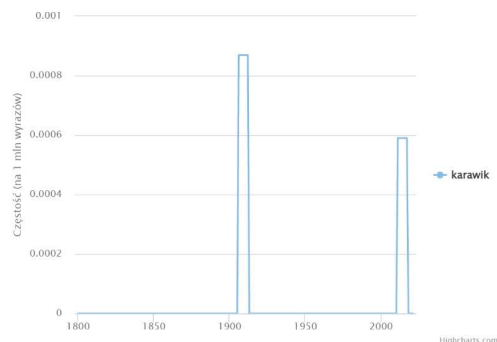

KARAWIKA (M 2, MT XI 2020)²⁶, **KARAWIK** (M 0), **KARAWINKA** (M 0) wyłącznie w jednej ofercie sprzedaży w serwisie Allegro

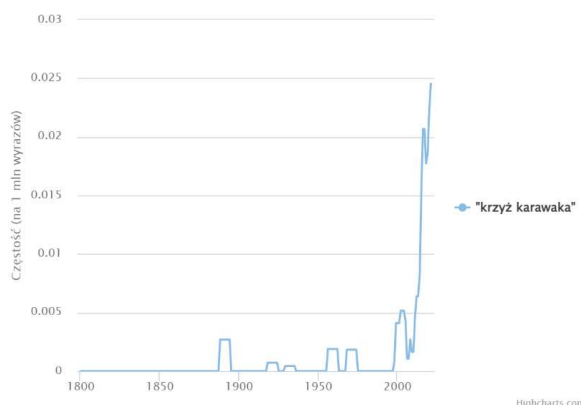
Karawaka, karawika, karawik, karawinka, krzyż choleryczny, krzyż morowy, krzyż św. Zachariasza, krzyż św. Benedykta – krzyż o dwóch poprzecznych belkach, z których górna jest krótsza. Uznawany za chroniący przed „morowym powietrzem” czyli epidemiami dżumy, czarnej ospy, cholery, tyfusu i in., a także gruźlicą, przed anomaliami pogody, nieszczęściami i nagłymi zgonami. W Polsce często ramiona poprzeczne są równe. W regionie Biłgoraja, krzyż morowy, nazywany tam **karawiką**, ma aż trzy poprzeczne ramiona---długość łańcuszka 60 cm (<https://allegrolokalnie.pl/oferta/krzyz-pandemiczny-karawaka-lancuszek>).

²⁶ Oba poświadczenia użyć leksemu w MoncoPL dotyczą realiów historycznych.

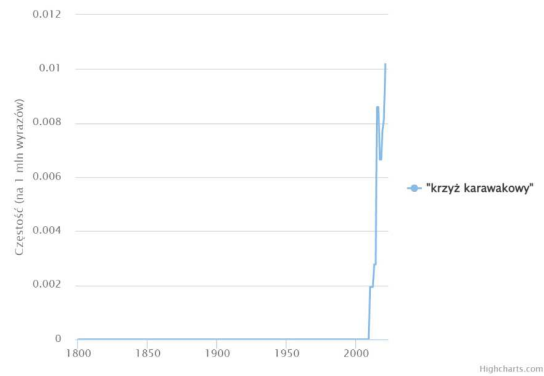

KRZYŻ KARAWAKA (M 26, MT XI 2021) w zn. ‘krzyż wbijany w ziemię’ i ‘krzyżyk’
 Wydawnictwo Diecezji Sandomierskiej na ten trudny czas epidemii przygotowało **krzyż karawaka**, czyli tzw. krzyż morowy wraz z modlitwą, którą zwyczajowo odmawiało się pod krzyżem, prosząc o ustanie epidemii czy zarazy (<https://kultura.wiara.pl>).
 Unikatowy różaniec zakończony **krzyżem karawaka** z oryginalnym medalikiem św. Benedykta (<https://www.kmt.pl>).

KRZYŻ KARAWAKOWY (M 0)

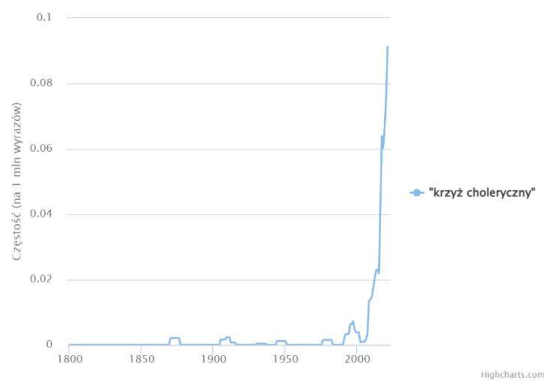
Parafianie z Grabowca postawili **krzyż karawakowy** [t] Grupa wiernych z parafii pw. św. Mikołaja w Grabowcu postawiła dwuramienny **krzyż karawakowy**. Takie krzyże stawiano kiedyś w czasie epidemii i zaraz. Krzyż usytuowany jest w pobliżu granicy parafii. – Krzyż został ustawiony w czasie, gdy na świecie i w naszej ojczyźnie panuje pandemia koronawirusa. Ma pobudzać wiarę i miłość do Boga, być nadzieją pokonania lęku, cierpienia i zła (<https://radom.gosc.pl>).

KRZYŻ CHOLERYCZNY (M 41, MT VII 2020)

Koronawirus sprawił, że karawaki, zwane też **krzyżami cholerycznymi** lub morowymi, znowu są „w modzie” (<https://polskatimes.pl>).

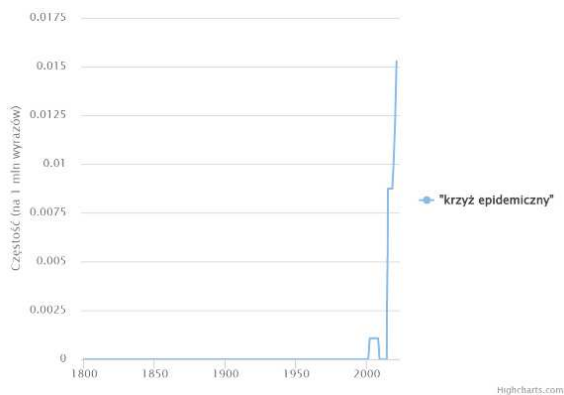
Karawaka w Kadzidle ma związek z pandemią COVID-19 [t] Karawaka, czyli inaczej krzyż morowy lub **krzyż choleryczny** ma wieloletnią tradycję. Jest stawiany, aby chronić przed zarazą, nieszczęściami, wypadkami, nagłymi zgonami, kradzieżami, burzami i piorunami. Karawaka w Kadzidle stała przy alei Plutonowego Wincentego Kamińskiego (<https://to.com.pl>).

KRZYŻ EPIDEMICZNY (M 42, MT IV 2020)

Dylewo. **Krzyż epidemiczny**. Zostanie poświęcony 3.05.2020 [t] – Tradycją naszych przodków, stawiamy krzyż epidemiczny jako znak naszej niezachwianej wiary w Bożą Opatrzność nad nami, nad naszą parafią, nad naszymi bliskimi, Polską i całym światem (<https://to.com.pl>).

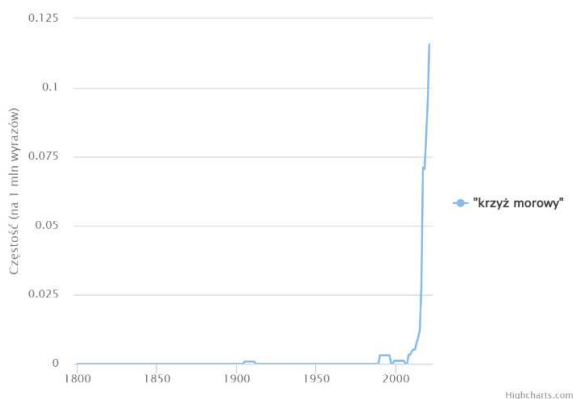
Gmina Baranowo. Nowy **krzyż epidemiczny** w Ramionach. Poprzedni stał we wsi blisko 200 lat. 16.09.2020 [t] Druhowie [sic!] z OSP w Ramionach (gm. Baranowo) postawili w swojej wsi nowy **krzyż epidemiczny**. Poprzedni – mocno już zniszczony – stał tam od ponad 180 lat (<https://to.com.pl>).

KRZYŻ MOROWY (M 161, MT X 2021)

W obecnym trudnym czasie szukamy wsparcia, pomocy i ochrony przed epidemią. **Krzyż morowy**, krzyż św. Zachariasza, czy karawaka używany był w Kościele katolickim, jako ochrona przed zarazą, morowym powietrzem czy epidemiami. Powróćmy do tego zbawienego zwyczaju i w tym ciężkim dla wszystkich czasie przyłgnijmy jeszcze ściślej do krzyża (<https://kultura.wiara.pl>).

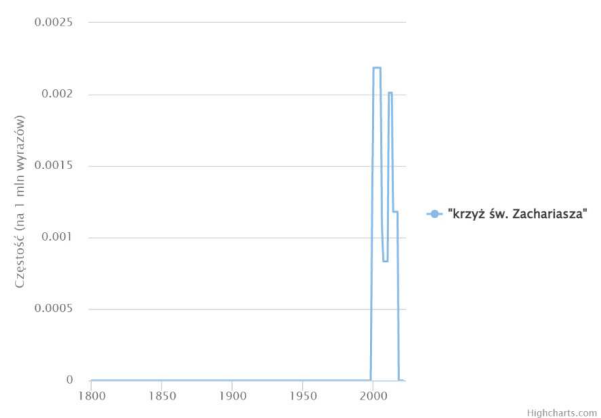
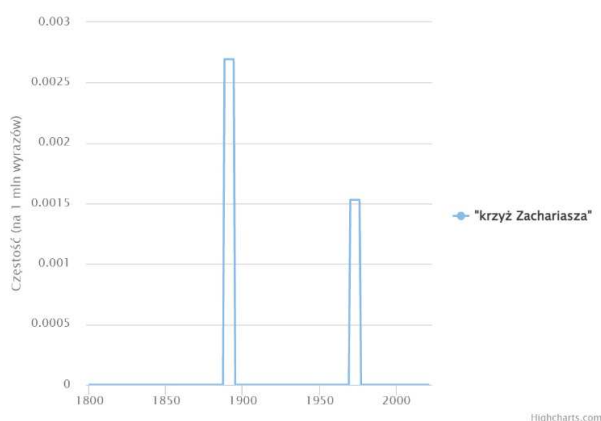
Wierni od lat modlili się o ustanie pandemii właśnie w taki sposób i my, naśladowując swoich przodków, czynimy to samo. **Krzyż morowy** będzie miejscem modlitwy, ale i pamiątką po pandemii koronawirusa – wyjaśnił ksiądz Jerzy Karbownik (<https://radiokielce.pl>).

KRZYŻ (ŚW.) ZACHARIASZA (M 2, MT IV 2020)

Krzyż św. Zachariasza, który chroni przed zarazami i epidemiami [t] **Krzyż św. Zachariasza** różni się od tych tradycyjnie spotykanych w Polsce. Dwie poprzeczne belki i wyryte litery mają chronić przed zarazami i epidemiami. W ostatnim czasie [wrzesień 2021 – A.P. i M.W.S.] krzyż pandemiczny stanął na cmentarzu w miejscowości Nakło nad Notecią (<https://stacja7.pl>).

Krzyż św. Zachariasza morowy / ochrona przed zarazą (10000192395) (<https://archiwum.allegro.pl>).

Przeprowadzona analiza historycznie poświadczonych synonimicznych określeń karawaki pozwala zauważyć, że w odniesieniu nie do zabytków, lecz współcześnie produkowanych dewocjonałów i stawianych przy drogach krzyży powróciły z językowego lamusa: leksem *karawaka* oraz wyrażenia *krzyż karawaka*, *krzyż choleryczny*, *krzyż epidemiczny* i *krzyż morowy*. Najczęściej używanymi określeniami

są *karawaka* (M 202, w tym od stycznia 2020: 75) i *krzyż morowy* (M 161, w tym od stycznia 2020: 160). Rzadsze, ale też obecne w internecie nieokazjonalnie, to: *krzyż epidemiczny* (M 42, wyłącznie od stycznia 2020), *krzyż choleryczny* (M 41, w tym od stycznia 2020: 27), *krzyż karawaka* (M 26, wyłącznie od stycznia 2020). Wszystkie one mają szeroką ekstensję tekstową – występują w artykułach prasowych, tekstach publicystycznych, witrynach internetowych (głównie parafialnych) oraz w ofertach handlowych. Okazjonalnie (jedno- lub dwukrotnie poświadczone w przeszukiwanych źródłach) pojawiają się: *karawik*, *karawika*, *karawinka*, *krzyż karawakowy* i *krzyż (św.) Zachariasza*. Określń: *karawaczka*, *karawatka* i *krzyżyk karawakowy* brak natomiast jako nazw związanych z realiami koronawirusowymi.

Nowością w tych realiach okazało się natomiast wyrażenie *krzyż pandemiczny*, którego nie odnajdujemy jeszcze w tekstach przeszukiwanych za pomocą Odkrywki, ale znaleźć je można w tekstach internetowych, a według danych z korpusu MoncoPL od września 2020 roku wystąpiło 32 razy, osiągając szczyt frekwencji we wrześniu roku 2021. Oto przykładowe cytaty:

Krzyż pandemiczny stanął przy skarżyskiej Ostrej Bramie [t]. Poświęcił go bp Marek Solarczyk po Mszy św. sprawowanej za tych, których dotknęła pandemia koronawirusa oraz za opiekujących się chorymi (<https://radom.gosc.pl>).

W Kadzidle przy posadowionym niedawno **Krzyżu pandemicznym** umieszczona została tablica upamiętniająca zmarłych, cierpiących, osieroconych podczas zarazy COVID-19 (<https://www.eostroleka.pl>).

Krzyż pandemiczny w Myszyńcu [t]. Przy Bazylice w Myszyńcu postawiono **krzyż pandemiczny** (<https://terazostroleka.pl>).

Na koniec wspomnieć warto o połączeniu wyrazowym *różaniec karawaka*, które nie zostało poświadczone w dawnej polszczyźnie (brak w Odkrywce) ani zarejestrowane współcześnie w korpusie MoncoPL, ale odnajdywane jest przez wyszukiwarkę Google. Przykładowo:

Różaniec karawaka – drewniany. [...] Unikatowy różaniec zakończony krzyżem karawaka z oryginalnym medalikiem św. Benedykta (<https://www.kmt.pl>).

Różaniec Karawaka kryształowy przezroczysty ł. Św. Benedykt (5x10 oczek) (<https://allegro.pl>).

Różaniec Karawaka drewniany owal ł. Św. Benedykt (5x10 oczek) (<https://allegro.pl>).

Różaniec karawaka – hematytowy. Unikatowy różaniec zakończony krzyżem karawaka z oryginalnym medalikiem św. Benedykta (<https://wds.pl>).

Podsumowując uwagi o powrocie do życia leksemu *karawaka* i niektórych jego synonimów, a więc określeń, które od II połowy XX wieku funkcjonowały już tylko jako terminy w tekstach naukowych i popularnonaukowych, podkreśliły, że tak emocjonalnie ekstremalne zjawisko, jak pandemia śmiertelnej choroby, wywołało w pewnych kręgach społeczeństwa potrzebę wznowienia dawnych praktyk religijnych, a co za tym idzie – wytwarzanie związanych z nimi przedmiotów. Ponowna, po prawie stu latach przerwy, produkcja dewocjonałów w postaci podwójnych krzyży i krzyżyków chroniących przed zarazą spowodowała, że ich nazwy – zwłaszcza *krzyż morowy* i *karawaka* – powróciły z archiwum językowego do współczesnej polszczyzny ogólnej.

Bibliografia

1. Dzienisiewicz D., Graliński F., Świetlik K., *System Odkrywka jako innowacyjne narzędzie informatyczne do badania polskiej leksyki potocznej. Przykłady zastosowania*, [w:] *Kultura komunikacji potocznej w językach słowiańskich*, red. A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, K. Skibski, Poznań 2018, s. 35-49. Seria: „Kultura Komunikacji Językowej”, 5.
2. Graliński F., *Against the arrow of time : theory and practice of mining massive corpora of polish historical texts for linguistic and historical research*, Poznań 2019.
3. Graliński F., Dzienisiewicz D., Wierzchoń P., *U bram lingwistycznej szczęśliwości, czyli kulisy projektu Odkrywka. Cyfrowe zasoby kultury jako źródło mas danych językowych*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica*” 2017, vol. 1, s. 51-62.
4. Graliński F., Wierzchoń P., *Odkrywka, czyli leksykografia diachroniczna live*, [w:] *Między teorią a praktyką. Metody współczesnej leksykografii*, red. M. Bańko, H. Karaś, Warszawa 2018, s. 59-69.
5. Handke K., „*Czasowe cezury*” i przebieg życia wyrazu, [w tejże:], *Rozważania i analizy językoznawcze. Wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, Warszawa 1997, s. 55-69.
6. https://pl.wikipedia.org/wiki/Krzyż%C5%BC_lotary%C5%84ski [dostęp: 21.10.2022].
7. Kołyszko M., *Dewocjonalia z końca XVI-XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013.
8. Kołyszko M., *Karawaki choleryczne*, „Spotkania z Zabytkami” 2003, nr 5, s. 20.
9. Kołyszko M., *Karawakowe krzyże choleryczne z Włocławka*, „Zeszyty Naukowe Sekcji Kultury Materialnej i Zbiorów Historycznych Włocławskiego Towarzystwa Naukowego” 2005, nr 2, s. 111-125.
10. Kołyszko M., *Krzyżyki-karawaki z nowożytnego cmentarza w Lubiniu (woj. Leszno) na tle karawak europejskich*, „*Archaeologia Historica Polona*” 1997, s. 167-180.
11. Kołyszko M., *Krzyżyki karawakowe z Lubinia*, „Zeszyty Lubińskie” 1999, z. 7, s. 89-98.
12. Kołyszko M., *Krzyże karawakowe. Pochodzenie, formy i symbolika*, „Zeszyty Naukowe Sekcji Kultury Materialnej i Zbiorów Historycznych Włocławskiego Towarzystwa Naukowego” 2005, nr 2, s. 97-109.
13. Kołyszko M., *Wizerunki podwójnego krzyża w kulturze Polski*, Toruń 2015.

14. Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. 4, Warszawa 1991.
15. Kopeć J., *Karawaka, karawika, karawatka*, [w:] Adamowicz L. i in., *Encyklopedia katolicka*, t. 8, *Język – Kino*, red. A. Bednarek i in., Lublin 2000, łamy 779-780.
16. Liberek J., *Norma językowa jako fakt społeczny fundowany na uzusie. Uwagi w kontekście „Słownika właściwych użycić języka”*, „Język Polski” 2021, z. 2, s. 34-48.
17. Piotrowicz A., *Życie wyrazów – tempo przeobrażeń leksykalno-semantycznych w polszczyźnie XX wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2005, t. XL, s. 355-365.
18. Piszczatowska M., *Knyszyńskie krzyże typu karawaka*, „Studia Podlaskie” 2011, t. XIX, s. 169-179.
19. PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 15, red. H. Zgólkowa, Poznań 1998.
20. SEB – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 6, Warszawa 1993.
21. SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. W. Doroszewski, Warszawa 1961.
22. SL – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I, cz. 2, Warszawa 1808.
23. SW – *Słownik języka polskiego*, t. 2, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1902.
24. Szober S., *Zamieranie i przemiany wyrazów*, Kraków 1930. Seria: „Życie Wyrazów”, 2.
25. Tarczyński W., *Karawika czyli Krzyż o dwóch ramionach: nabożeństwo w czasie cholery i innych chorób epidemicznych*, wyd. 4, Łowicz 1915.
26. Walczak B., *Słowa, które wracają*, [w:] „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 3, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań 1998, s. 107-116.
27. Walczy Z., *Karawaka. Z dziejów kultury religijnej w Polsce*, „Nasza Przeszłość” 1987, 68, s. 233-245.

Karawaka and synonyms, i.e. about lexical returns

Abstract

The authors, referring to the article *Words that come back* by Bogdan Walczak from 1998, present the history of the word *karawaka* in Polish. It is the name of the cross with two horizontal beams protecting against various disasters, especially against epidemics. Originally, it was a reliquary from the 4th century AD with a piece of the Holy Cross Tree, brought in the 13th century during the Crusades from Jerusalem to the Spanish city of Caravaca (from which its name comes). The custom of erecting such crosses and wearing these types of small crosses disappeared in the 20th century, and returned with the SARS-CoV-2 coronavirus pandemic. The lexeme *karawaka* was recorded for the first time in Samuel Bogumił Linde's *Polish Language Dictionary*, and in the *Polish Language Dictionary* edited by Witold Doroszewski it already had the status of historicism. This word and its synonyms (*krzyż karawaka, krzyż choleryczny, krzyż epidemiczny, krzyż morowy, krzyż epidemiczny, krzyż choleryczny, krzyż karawaka*) returned to Polish in 2020, and the lexical novelty during the SARS-CoV-2 coronavirus pandemic is *krzyż pandemiczny*.

Keywords: lexicology, lexicography, the life of words, corpus research, the names of the cross protecting against the epidemic